

Els llocs d'enlloc: Aspiracions utòpiques i limitacions materials del Pla Cerdà

Brad Epps

Universitat de Harvard

“El viajero que acude por vez primera a Barcelona advierte pronto dónde acaba la ciudad antigua y empieza la nueva”

Eduardo Mendoza, *La ciudad de los prodigios*

A Joana Crespi, *in memoriam*

Resum

Partint dels principals condicionants polítics i econòmics que indiscutiblement són la base del projecte de Cerdà, aquest article introdueix algunes pinzellades del pensament i utopisme que influïren Ildefons Cerdà en la concepció de l'Eixample. La visió moderna de la ciutat i els canvis tecnològics que tingueren lloc a l'Europa del segle XIX influïren de manera molt clara en el pensament de Cerdà i les crítiques d'uniformitat i monotonia que avui en dia encara rep el Pla Cerdà, i que ja rebia en el moment de la seva execució. El neologisme pensat i creat per Cerdà *urbanització*, es compara amb un altre creat 300 anys abans per Tomàs More, *Utopia*, i la seva utilització posterior. D'aquesta manera s'evidencia com el pensament d'en Cerdà està lligat al desenvolupament intel·lectual Europeu del segle XIX.

Paraules Clau: Utopia, Urbanisme, Cerdà, Barcelona.

Resumen

A partir de los principales condicionantes políticos y económicos que indiscutiblemente son la base del proyecto Cerdà, este artículo introduce algunas pinceladas del pensamiento utópico que influyeron a Cerdà en la concepción del Eixample Barcelonés. La visión moderna de la ciudad y los cambios tecnológicos que tuvieron lugar en la Europa del siglo XIX influirían de forma muy clara en el pensamiento de Cerdà y en las críticas a la uniformidad y monotonía que aún hoy recibe y que ya recibía en el momento de su ejecución. El neologismo pensado y creado por Cerdà, *urbanización*, se compara con otro creado 300 años antes por Tomas More, *Utopía* y sus diferentes usos posteriores. De esta forma se pone en evidencia que el pensamiento de Cerdà entronca con el desarrollo intelectual de la Europa del siglo XIX.

Palabras Clave: Utopía, Urbanismo, Cerdà, Barcelona.

Abstract

From the main political and economic conditioners, that unquestionably are the base of the Cerdà project, this article introduces some of the utopian thought that influenced Cerdà in the conception of the Barcelonian Eixample. The modern vision of the city and the technological changes that took place in the Europe of nineteenth century would clearly influence the thought of Cerdà and also those of the critics that pointed out the uniformity and monotonous design that is still present i and that already received at the moment of its execution. The new term created by Cerdà, *urbanization*, is compared with another created 300 years before by Thomas Dwells, *Utopia* and with its different latter uses. To conclude that is therefore evident that the thought of Cerdà connects with the intellectual development of the Europe of nineteenth century.

Keywords: Utopia, Urbanism, Cerdà, Barcelona.

En *El Jardí dels set crepuscles* (1989), Miquel de Palol –el contemporani, no pas el seu avi, l'autor de l'exquisit *Camí de llum* (1909)– s'imagina la destrucció de Barcelona.¹ Arran d'una catàstrofe atòmica al nord d'Europa, la ciutat es veu envaïda per una “allau famolenca i ensangonada de francesos... brità-

1. Una versió força diferent del present article es va publicar en anglès com a “Modern Spaces: Building Barcelona,” a *Iberian Cities*, editat per Joan Ramon Resina. Totes les traduccions d'obres citades originalment en anglès són meves.

rics i belgues” (3) i cau en el caos més absolut. Els barcelonins, encaçats dins la seva ciutat, intenten escapar-se'n com poden. Resulta, però, que Barcelona és, als ulls delirants de Palol, “una de les ciutats més inevacuables del món” (3). Les masses que fugen es troben amb totes les sortides bloquejades: el port, ple de vaixells enfonsats, deixalles i cossos sense vida; les vies del tren, sense unitats utilitzables; les autopistas, completament col·lapsades; i pel que fa a l'aeroport, millor ni parlar-ne. De tota la ciutat malmesa, l'Eixample en resulta “la zona més castigada i desprotegida. Pels carrers hi [ha] de tot: mobles destrossats, cadàvers d'homes i d'animals, apilonats i pudents, automòbils panxa enlaira i carcasses socarrimades” (4). Submergida en el vertigen apocalíptic que s'hi desferma, la ciutat, abans la glòria d'arquitectes, urbanistes i dissenyadors, el somni d'universalistes, internacionalistes i catalanistes, i la presa d'exploitadors i especuladors, deixa de ser un lloc de civisme benpensant i esdevé un lloc de violència crua i nua: com si l'ivori de la famosa ciutat de Guerau de Liost de sobte se'ns presentés tacat de la sang de l'elefant –primer panteixant i després putrefacte– del qual havia estat arrencat.

Arquitecte de professió, Miquel de Palol sap com s'ha fet Barcelona i, evidentment, com es pot desfer. La destrucció imaginària i futurista que ens n'ofereix –i que com moltes ofrenes ens remet a una lògica expiatòria– es nodreix de destruccions reals i històriques. Si bé és veritat que, en aquesta hecatombe apocalíptica, hi ha ressonàncies de “l'operació sortida” de les vacances estiuenques i nadalenques, així com de la “invasió turística” que a hores d'ara sembla perpètua (és significatiu que els refugiats vinguin del nord i no pas del sud), n'hi ha d'altres que són menys iròniques i decididament menys divertides. La imaginació de Palol no sols evoca les mogudes típiques d'una societat de lleure on el desig de fer una “escapadeta” al camp de vegades es paga amb la vida (els accidents de trànsit són bestials) i on el desig de gaudir dels bars, cels i ones que Javier Mariscal va saber convertir en esquer publicitari es tradueix en milions de turistes i milions d'euros, sinó que també evoca escenes i episodis tan dispars i tan importants com la Guerra de Successió, la Setmana Tràgica o Setmana Gloriosa (l'adjectivació és una qüestió de perspectiva) i sobretot la Guerra Civil i els refugiats que van passar la frontera francesa. En l'època moderna, Barcelona ha estat assetjada, ocupada, incendiada i bombardejada. És veritat que el seu entramat urbà s'ha vist menys desolat que el de Londres, Berlín, Varsòvia, Rotterdam, Shangai o –no cal dir-ho– Hiroshima, però ha experimentat, amb tot, una bona dosi de violència. De fet, per a força gent (entre la qual, un servidor), la situació de Barcelona com a capital d'una nació sense estat és inimaginable sense algun tipus, per sublimat que sigui, de violència.

Ara bé, la violència i la destrucció –reals o imaginàries, temudes o desitjades, historicistes o futuristes– semblen alimentar la seva pròpia superació. Tot i admetent que és possible que E. M. Cioran carregui les tintes quan escriu que és “plus facile de confectionner une utopie qu'une apocalypse” (107), la relació entre utopia i apocalipsi resulta difícil de negar. És per tant irònic, encara que gens sorprenent, que Palol presenti l'Eixample com la zona més castigada

i desprotegida, ja que, en principi, l'*Eixample* es concebí com una superació, fortament motivada per la realitat material però també notablement marcada pel pensament utòpic, dels problemes d'una zona encara més castigada i *massa* protegida: la d'aleshores ençà Ciutat Vella, les muralles de la qual feia temps que havien deixat de tenir una funció protectora o defensora. De fet, les muralles, que dataven de l'època romana i que havien estat repositionades diverses vegades al llarg de la història, havien estat reforçades, i amb escreix, per les forces borbòniques que es van imposar a Barcelona arran de la seva caiguda l'any 1714. Més enllà del Decret de Nova Planta, la materialització més contundent de la dinastia borbònica a Barcelona fou, però, la refortificació de la ciutat, la rehabilitació de les seves muralles i l'edificació de la Ciutadella, una enorme estructura pentagonal dissenyada per un enginyer militar holandès a fi de garantir la pau, o més aviat la pacificació, dels habitants. La construcció de la Ciutadella es realitzà gràcies a la destrucció de gran part del barri de la Ribera. Barcelona quedava així emmarcada, empresonada, o "faixada," com diria Verdaguer en la seva oda "A Barcelona," per dues instal·lacions militars: per una banda, la ja esmentada Ciutadella, i per altra banda, l'encara polèmica fortalesa de Montjuïc.

La versió de la història traçada fins aquí difereix de la de Robert Hughes, un cèlebre crític de l'art que va tenir l'astúcia de publicar un estudi monogràfic sobre Barcelona l'any dels Jocs Olímpics. Per a Hughes, que parla de "la leyenda de la 'tiranía borbónica'" (251) (cito evidentment de la traducció castellana), "los ciudadanos de Barcelona –especialmente las clases medias– se sintieron muy cómodos con el gobierno borbónico durante los siguientes cien años y prosperaron gracias a las oportunidades que la política de dicho gobierno les ofreció. Desde una perspectiva del siglo XX, y por mucho que haya inspirado a la retórica del separatismo catalán, es un error imaginar a una Cataluña explotada sin piedad, gruñendo bajo el yugo de Madrid, del mismo modo que Francia sufrió bajo los Nazis o Polonia bajo la dominación de Moscú" (251). Segurament, de raó no li'n falta, a Hughes: Barcelona, com bé diu ell, no patí el destí de Cartago, i al sistema borbònic molts barcelonins s'hi van acomodar sense grans problemes. Ara bé, d'observacions semblants se n'han fet respecte al franquisme, el qual també s'ha procurat llegir –i pal·liar– en termes d'una "llegenda de la tirania" que suggereix que la realitat no era, tot plegat, tan tirànica, tan terrible. Jo mateix he dit que Barcelona no ha experimentat –sortosament– la desolació de Varsòvia o Hiroshima, però heus aquí que voldria fer un incís, un matís, i rectificar-me. No hi ha gaires tasques més sospitoses, èticament parlant, que les que comparen, i relativitzen, el sofriment humà. Potser fins i tot seria millor evitar-les del tot. Però, comparacions nefastes a part, resulta indefugible reconèixer, com ho fa el mateix Hughes, que la història de Barcelona difícilment es pot entendre sense alguna reflexió sobre el pes, tant material com psicossimbòlic, de la derrota, la misèria i la repressió. Aquest pes resulta crucial a l'hora d'entendre la voluntat i l'activitat d'alleugerir-lo, fins i tot de superar-lo, fent d'un passat i un present de violència i injustícia, d'un

aquí i un ara de desigualtat i explotació, la matèria primera de tota mena d'aspiració utòpica.

El *hic et nunc* econòmic i material constitueix la base dels projectes, propostes i plans que proliferen durant els segles XIX i XX, però el pensament utòpic, àdhuc en les seves versions més crítiques i obertament antiutòpiques (de manera especial, el marxisme), en constitueix alguna cosa com la força aspiradora. El que ara es coneix com el pla Cerdà per a l'eixample de Barcelona és, en aquest respecte, exemplar. El pla, així com la seva realització esquerdada, es deriven del que Ildefons Cerdà i Sunyer, enginyer civil² de Centelles, repetidament anomenava les condicions anacròniques de la ciutat, condicions ben reals, però miserablement estancades i, per tant, contràries a un futur ja en vies de fer-se present que es distingiria pel moviment, la comunicació i l'intercanvi creixents (com observa Ferran Sagarra i Trias, Cerdà era un lliurecanvista convençut [94]). Enlluernat i estimulat per les possibilitats del vapor i de l'electricitat, i repugnat i preocupat per les realitats de la malaltia (Barcelona havia patit una forta epidèmia de còlera el 1834 i el 1854), la misèria (els obrers i els pobres vivien en condicions infrahumanes) i la injustícia (la democràcia, amb la seva valoració de l'individu, s'anava imposant), Cerdà es dedicà a actualitzar la ciutat, a “modernitzar-la”. La seva visió de la modernitat, de la ciutat i de la realització d'un futur utòpic, contrastava fortament no sols amb la de l'arquitecte Antoni Rovira i Trias, el pla del qual va guanyar el concurs celebrat per l'ajuntament de Barcelona l'any 1859; sinó també amb la de Miquel Garriga i Roca, arquitecte municipal; amb la del mestre d'obres Josep Fontseré i Mestres (que va dissenyar el parc de la Ciutadella, abans de ser reemplaçat per Elies Rogent); i amb la de Francesc Soler i Glòria, enginyer que havia projectat l'any 1855 l'excavació d'una “dàrsena mercant en els terrenys de les Hortes de Sant Bertran al costat del Raval –el barri més industrial de la ciutat– [que] permetria la connexió del port amb tot el territori mitjançant el ferrocarril” (Sagarra i Trias, 90). A diferència de tots aquests altres, el pla Cerdà no era ni centralista ni jeràrquic; en d'altres paraules, no mantenia l'èmfasi en la ciutat històrica, producte del passat, sinó en la ciutat encara sense fer de l'esdevenidor.

Malgrat les seves innovacions i el seu idealisme, o més aviat *a causa* de les seves innovacions i el seu idealisme, el pla quadriculat de Cerdà, imposat pel govern central sobre el pla radial de Rovira i Trias que el govern municipal havia triat (el qual sí que mantenia i fins i tot consagrava la centralitat de la ciutat vella), no ha gaudit de gaire bona premsa fins fa relativament poc. Ben entrat el segle XX, i per tant molts anys després de la mort de Cerdà l'any 1876, les crítiques, que ja van produir-se en vida de Cerdà, continuaven. Per a Josep Puig i Cadafalch, “[e]n Cerdà concebia les ciutats com una cristal·lització d'un

2. D'altres, entre els quals hi ha Magda Saura, insisteixen a designar Cerdà com a enginyer militar. Cerdà va allistar-se a la milícia i va obtenir el grau de tinent. De fet, la diferència a l'època no era sempre molt clara. L'Escola d'Enginyers de Camins on va estudiar Cerdà tenia, per exemple, unes funcions i uns lligams força militars.

mineral, tal com les ciutats americanes. Ell no coneixia l'origen hel·lenístic de les ciutats rectangulars, cosa que hauria donat un gran argument a la seva mentalitat de demòcrata pseudoclàssic. La seva urbanització, com una malura geomètrica, devia envair-ho tot i topar amb tot. Les adaptacions diverses que ha sofert el plànol no han pogut treure a la ciutat nova son aspecte monòton. Ni la reforma projectada per en Jaussely [de clara inspiració noucentista, l'any 1911], en gran part abandonada, ha aconseguit fer-la passar de ciutat cristal·lització a ciutat orgànica” (285).³ Per a Carles Soldevila, “[e]l pla Cerdà ... és dolent *ab initio*; però la gasiveria de certs sectors barcelonins (sense aturador a l'Ajuntament, que és on l'havia de trobar), l'ha empitjorat molt” (120). Més concretament, “[s]i l'autor de la quadrícula hagués previst que realment s'ompliria d'edificis, no l'hauria feta tan gran. En arribar a la meitat hauria decidit variar una mica... Va tirar al dret i va dibuixar quadros i quadros amb tanta monotonia perquè mai va creure en la utilitat de la seva previsió... ‘Cop de fer quadros: tampoc hi edificaran mai’ –devia dir-se l'il·lustre enginyer” (126).

Les acusacions de monotonia, uniformitat i abstracció geomètrica són contínues en la història de la recepció del pla Cerdà, tot i que darrerament l'avaluació del pla ha estat més aviat positiva, fins i tot molt positiva; com diu Manuel Ribas Piera: “mai un despotisme il·lustrat va ser tan encertat” (78).⁴ Ara bé, com les citacions de Puig i Soldevila deixen veure, entre el pla inicial i la seva materialització s'han produït uns canvis considerables. El pla que aquests dos grans barcelonins presenten com a malura geomètrica sense raó orgànica, dolenta *ab initio*, ha sofert adaptacions diverses degudes a l'especulació desenfrenada, o com bé diu el mateix Soldevila, la gasiveria de certs sectors de la ciutat. L'edificació que tot ho omple, la urbanització que tot ho envaeix: semblaria que ja pels volts de 1927 i 1928, que és quan Puig i Soldevila emeten aquestes crítiques, no hi hagués espai lliure i que s'hagués tornat, si fa

3. Les relacions entre el pla Cerdà i el projecte de Jaussely són interessants. Gaziell critica el projecte de Jaussely, per ser d'un estranger que “no podia percebre, ni amb tota la seva ciència, el que copsava instintivament un jovenet català, com jo, trasplantat a Barcelona feia poc més de deu anys: que el centre de la capital de Catalunya –no un centre convencional, sinó viu, on bateguessin realment el pols i l'esperit de l'urbs somniada– no seria mai on el projectista el posava” (224). Segons Gaziell, la manca d'arrels i de familiaritat amb la ciutat i la seva història feia que els plànols de Jaussely fossin “molt bonics, però bàsicament irrealment, com una mena de conte de fades. Aquell gran arquitecte francès tenia, indubtablement, una fantasia esplèndida, però, fills meus, no tocava de peus a terra, ni remotament en aquest tros de terra tan nostra, tan catalana, tan barcelonina, comprès entre el Llobregat i el Besòs, amb Montjuïc enmig i Collserola a l'esquena” (223-224). Resulta evident que Gaziell tenia un concepte més aviat “essencialista” de Barcelona com a ciutat feta exclusivament per catalans. Ara bé, s'equivoca en la seva visió d'una ciutat no sols rebeca a qualsevol intervenció “estrangera” sinó també tancada irremeiablement al mar: “Jaussely i els qui defensaven el seu somni eren només uns teoritzants, que desconeixien o no tenien en compte el batec intern de la ciutat mateixa, ni el camí que duia, que havia pres, i la precisa orientació de les seves petjades. Per mi era evident que Barcelona no anava, ni volia anar, cap a Llevant, cap a mar, sinó tot al revés: maldava per enfilarse devers Ponent i la muntanya” (225). De fet, Barcelona ha anat cap a la muntanya i cap al mar, sobretot arran de les Olimpíades.

4. Voldria expressar el meu agraïment a Lluís Quintana per haver-me proporcionat aquesta referència i la de Gaziell sobre el projecte de Jaussely.

no fa, a la densitat insuportable d'abans de l'enderrocament de les muralles. No és així, i no sols perquè els carrers de l'Eixample són notablement més amples que els carrers més amples de Ciutat Vella i de l'antic municipi de Gràcia, sinó també perquè el pla Cerdà, tot i la seva monotonia geomètrica –una quadrícula de 60 per 20 blocs (o sigui, 1.200 en total) dividits en barris (5 x 5), districtes (10 x 10) i sectors (20 x 20) dotats d'una distribució ordenada i equitativa de mercats, escorxadors, hospitals, esglésies, escoles, centres cívics, oficines administratives, cementiris– hauria hagut de gaudir d'una diversitat d'espais verds. Per artificials que siguin els jardins i els parcs, la seva és una artificialitat que òbviament no deixa de comportar elements naturals. A la prosperitat de tals elements naturals el pla Cerdà deixava dos dels quatre costats de cada bloc, illa o *mansana*. La terminologia és important perquè el mateix Cerdà, en lloc de parlar de blocs (o de parlar tan sols de blocs), parlava de *manzanas*, no en el sentit més comú del castellà (per raons de formació educativa i de necessitat política escriví la seva teoria en castellà), sinó en el sentit més català de *mas* i *masia*, paraules provinents del llatí *mansio*, *mansionis*, com assenyala el mateix Cerdà (*Teoría*, 528-530), i més precisament del baix llatí *mansus*, “lloc de residència,” i del llatí *manere*, “restar, quedar-se.” Segons la voluntat etimològica de Cerdà (i, com veurem, aquesta no n'és pas l'única instància), la *manzana* o *mansana* havia de recordar una explotació agrària tradicional, una gran casa –d'acord amb la formulació clàssica d'Alberti– i més concretament una gran casa de camp. La cristal·lització mineral que és l'objecte de les queixes de Puig i Cadafalch no és l'efecte d'un traçat geomètric en el qual la natura no tenia cabuda, sinó de l'especulació desenfrenada, és a dir, de la febre d'or.

Però, anem a pams. Abans de la febre d'or, fins i tot com a condició de possibilitat de la febre d'or, calia trobar una sortida a l'estretor –en tota l'extensió de la paraula– de la ciutat emmurallada. L'enderrocament de les muralles i de la Ciutadella formava part, doncs, d'un *projecte de necessitat històrica i de possibilitat utòpica* que podia prendre –i de fet va prendre– diverses i de vegades molt enconrades manifestacions. Si determinats barcelonins van prosperar gràcies a la política borbònica, a mitjans del segle XIX les muralles havien arribat a ésser, àdhuc per als habitants més afortunats, insuportables, el signe d'una manca de valor palesa o, més aviat, d'un sistema de valor dictat des de fora. És important tenir això en compte, perquè per arqueològicament o turísticament valuoses que siguin les muralles avui en dia, per austera que sigui la poesia de pedra d'Àvila o de Carcassona (no sempre original, cal admetre-ho), a mitjans del segle XIX les muralles de Barcelona havien arribat a significar la contenció forçada de béns i de persones, l'empresonament de la capital catalana i, per què no, del capital català. És interessant notar que un escriptor contemporani, Sergi Pàmies, en un relat breu titulat “La gran novel·la sobre Barcelona,” es mofa de les restes de les muralles: “[c]ontràriament al que solen escriure els historiadors, les muralles no transmeten cap vibració del temps en què van ser construïdes. Més aviat fan nosa. I, encara que no ho admetin en veu alta, molta gent opina que haurien de ser substituïdes per un pàrquing” (112). Entre la

ironia d'un escriptor actual i la passió de molts ciutadans del passat, hi ha tota una visió de la ciutat.

En vista d'aquesta història, no és de sorprendre que l'enderroc de les muralles es convertís en l'objectiu d'una causa apassionada, un dels rastres més eloqüents o cridaners de la qual és l'obra *¡¡¡Abajo las murallas!!!* de Pere Felip Monlau (1841), destacat intel·lectual i higienista progressista. La força de l'escriptura és aquí innegable, encara que la seva eficàcia sigui retardada. Les muralles començaren a enderrocar-se més de deu anys després de la publicació de l'obra de Monlau, l'any 1854, encara que les obres de demolició trigarien més de deu anys més a realitzar-se. L'any 1858, el Ministeri de Guerra, armat amb un decret reial, lliurà la ciutat de la seva condició de fortificada i aprovà un eixample els detalls del qual quedaven sense especificar. Malgrat haver estat atacat i parcialment demolit a començaments dels quaranta en el curs d'una rebel·lió contra el general Baldomero Espartero, la Ciutadella va resistir fins al 1869, quan, arran de la Revolució de 1868, fou aprovada la seva conversió en un gran parc públic. Vers l'any 1850, quan el parc era sols un somni, Barcelona havia arribat a ser la ciutat més densament poblada d'Europa, amb un índex de mortalitat esgarrifosament alt i un índex de vida esgarrifosament baix. Els carrers eren gairebé intransitables; els edificis, dilapidats, i els serveis públics, pràcticament inexistents. Hi havia poques places públiques, menys passeigs públics i cap parc públic. Aquest quadre lamentable, en contrapartida a tota noció mitjanament productiva de *res publica*, contenia tanmateix una promesa curiosa. Perquè si les muralles havien constituït un fre al capitalisme creixent, al catalanisme renaixent i a la reforma científica i social, també en constituïen un al·licient; en les paraules de Cioran, "la misère est effectivement le grand auxiliaire de l'utopiste" (105). La misèria, la brutícia, la malaltia, la violència i la destrucció alimenten, per així dir-ho, el projecte de Cerdà, i de tal manera que una interpretació clínic i negativa de la realitat esdevé gairebé inseparable d'una intervenció crítica i positiva de cara al futur. Segons Françoise Choay, autora d'un examen brillant de l'utopisme i l'urbanisme, en l'obra de Cerdà es reuneixen "l'objectivitat del científic" i "els judicis de valor del reformador" (246).⁵ L'enginyeria aquí es revela, en resum, com una activitat eticopolítica.

La *Teoría general de la urbanización* de Cerdà, publicada el 1867, el mateix any que *Das Kapital* de Marx i vint-i-un anys després que *La condició de la classe obrera a Anglaterra* d'Engels, oscil·la entre l'anàlisi científica i el comentari eticopolític. Les referències a Marx i Engels no són casuals, ja que la *Teoría* de Cerdà incorpora gran part de la seva *Monografía estadística de la clase obrera de Barcelona en 1856* i ofereix, a més a més, unes descripcions tan minucioses com doloroses dels barris i habitatges obrers dins les muralles. Barcelona s'ha anomenat la

5. Segons Fernando de Terán, Cerdà "no era un utopista, ni un visionario, ni un revolucionario, sino un ingeniero realista, que trabajaba para una sociedad que conocía bien, en la que estaba integrado" (58), però el realisme de Cerdà, el seu sentit de la societat en la qual es trobava, no podia limitar-se al mer "realisme."

ciutat dels prodigis, però també, i molt menys falaguerament, el Manchester d'Espanya. La seva importància en la industrialització de l'economia espanyola és indiscutible, així com la seva importància en la liberalització i fins i tot la radicalització de la política espanyola. La crida per a la demolició de les muralles, expressada en poemes, pamflets i manifestacions populars, reverbera amb la remor de la reproducció mecànica, però també amb el brogit de la lluita de classes. Com Engels i, més directament, com Pere Felip Monlau, Cerdà examina problemes d'allotjament, trànsit, sociabilitat, salut pública i productivitat. A diferència d'Engels, però, Cerdà hi veia, o hi pensava veure, una solució menys confrontant. Dit telegràficament, Barcelona, tot i ésser bruta, sobrepoblada i conflictiva, *no* era Manchester. No era Manchester no sols per raons etnoracionals o climatològiques sinó també, i sobretot, per raons polítiques i topogràfiques. Entre les muralles i el poble de Gràcia (el traçat del qual era força regular), en una mena de terra de ningú on era prohibit edificar, es trobava el lloc d'una ciutat més justa, d'una societat més eficient, equitativa i higiènica: no sols la sortida i superació d'un passat restringit i conflictiu sinó també, i de manera més important, una entrada en un futur pacífic, lluminós i il·limitat. En una de les múltiples ironies de la història de Barcelona, l'opressió que durant segles havia assegurat que el pla més enllà de les muralles romangués buit va crear les condicions de possibilitat per a una concepció radicalment nova de la ciutat.

La concepció de la ciutat que Cerdà va elaborar era tan nova que va haver de cercar una paraula nova: *urbanización* i, per extensió, *urbanització*. Ildefons Cerdà no sols va transformar Barcelona, sinó que també va transformar la idea mateixa de la ciutat en inaugurar el que s'arribaria a conèixer com a planificació urbana, almenys en els seus vessants més teòrics. Si bé és veritat que la planificació urbana ja existia —la quadrícula era característica de les ciutats colonials hispanoamericanes (Lucena Giraldo, 23) i el 1811 una comissió formulà un pla quadrangular per a l'exemple de Nova York (Trillo, 9)—, Cerdà va ser el primer d'articular una teoria general, amb aplicacions específiques, de l'urbanització. En la seva *Teoría* explica que l'existència de tota ciutat es deu a l'acte primordial de l'obertura d'un solc: “cabe decir, sin violencia alguna, que con la abertura del surco *urbanizaban* el recinto y todo cuanto en él se contuviese; es decir, que la abertura de este surco, era una verdadera *urbanizacion [sic]*; esto es, el acto de convertir en *urbs* un campo abierto ó libre” (30). Hi ha, sens dubte, una reminiscència adàmica en aquest acte o, més precisament, en la designació d'aquest acte, però Cerdà, com si tingués consciència de l'arrogància del seu gest, assegura al seu lector que les seves raons són filològiques, i les seves motivacions, històriques. *Urbs* és, després de tot, un mot llatí, a l'igual que *urbum*, relacionat amb “arada” o “aixada,” l'instrument que, com bé nota Cerdà, els romans, amb l'ajut dels bous sagrats (el sacrifici dels quals s'entenia com una “hecatombe”),⁶ empraven per a demarcar el terreny d'un assentament

6. Lat. *hecatombe* < Gk. *hekatombe*: *hekatón*, cent + *bous*.

humà. El terreny demarcat és alhora un espai circumscrit (30), el qual recorda l'emmurallament de la ciutat mateixa. El neologisme de Cerdà, el nou començament que s'hi indica, participa així d'una tradició lingüísticament arrelada –d'ací la seva “radicalitat.” En participa, però sols per a reformar-la. De la mateixa manera, empra termes i conceptes de la ciutat tradicional (*ciudad, civitas, civis*), però per a afegir-n'hi de nous i de diferents (*urbe, urbs, urbium*). La ciutat tradicional, segons l'historiador Norman Crowe, pot entendre's com una entitat més o menys autònoma, una gran casa o mansió segons la formulació ja mencionada d'Alberti en el seu *De re aedificatoria*, un espai emmurallat dins del qual habiten els privilegiats (206) i, amb el pas del temps, dins del qual habiten també els desemparats. L'espai clos (títol d'un llibre recent molt crític de l'alcalde de Barcelona durant el malaguanyat Fòrum 2004), el terreny demarcat i el domini circumscrit esdevenen, doncs, estranyament productius; dit més planament, un lloc específic (clos, demarcat i circumscrit) genera un lloc que encara no ha tingut lloc, un no-lloc, un *ou-topos*.

La paraula “utopia” és, com bé se sap, un neologisme que antecedeix en més de 300 anys el de “urbanización” encunyat per Cerdà. Fruit de la imaginació de l'anglès Tomàs More i d'una recombinació de la llengua grega –però també, i potser sobretot, com recorda Françoise Choay, del traumatisme de la situació politicopersonal de l'autor (279)–, “utopia” designa la negació del lloc present i l'afirmació d'un no-lloc o, si voleu, d'un lloc enlloc. Els jocs de paraules no han de prendre's com a mers exercicis pirotècnics. La conceptualització i projecció de noves estructures socials, de noves maneres de viure i de conviure, requereixen noves maneres de dir, de parlar. El fet que “urbanización” sigui un neologisme i que “utopia” en sigui un altre els connecta d'una manera força significativa. El mateix Cerdà assenyala amb insistència un “món feliç” des de dins, i des de fora, del vell: “Mis primeras investigaciones acerca de las exigencias de la nueva civilización cuyo carácter distintivo son el movimiento y la comunicatividad, poniéndolas en parangón con lo que podrían ofrecer para satisfacerlas nuestras antiguas ciudades en que todo es estrecho y mezquino, me dejaron columbrar nuevos horizontes, dilatados, inmensos, un mundo nuevo para la ciencia” (8-9). Per a Cerdà, la recerca implica una professió de fe: en el progrés, en la perfectibilitat i en la capacitat de la ciència d'inaugurar un nou ordre ciutadà, és a dir, urbà. L'impuls utòpic que marca l'obra de Cerdà presenta alguns problemes respecte al pensament i pràctica polítics, en particular les ja mencionades connexions amb Marx i Engels. El mateix Engels va criticar el desig utòpic d'“emancipar” no “una classe particular,” el proletariat, “sinó tota la humanitat alhora” (“Socialism,” 685). Un tal desig humanitari marca, com veurem, el text de Cerdà. Tot i ésser així, n'hi ha més. L'historiador i crític de l'arquitectura Manfredo Tafuri, reprenent l'anàlisi marxista del pensament utòpic, declara que “en considerar problemes generals en termes estrictament estructurals, [el marxisme] posà en evidència l'escac al qual la utopia es condemnava: [és a dir] revelà la voluntat secreta dels utopistes d'arribar gairebé a la destrucció implícita en les mateixes hipòtesis utòpiques” (46). Encara

que Tafuri no menciona Cerdà, i encara que el pensament de Cerdà amb prou feines es pot reduir a “termes estrictament estructurals,” alguna cosa de destructiva empaïta, tanmateix, la visió de Cerdà –a l’igual que la de tots els pensadors utòpics, Marx i Engels inclosos, a desgrat d’ells (com diu encertadament Françoise Choay respecte a William Morris, en la crítica marxista pot haver-hi un intent d’“échapper à l’utopie par l’utopie” [285]). En parlar de destrucció, no em refereixo a l’enderrocament de les muralles, és a dir a una destrucció necessària per a una construcció més expansiva, sinó a una altra destrucció que, als ulls de Cerdà, acompanyaria *la negació, indiferència o incapacitat de construir* d’una manera més expansiva.

La preocupació per les condicions de la classe obrera resulta indèstria de la preocupació per una possible revolució obrera. Sobre aquesta possibilitat, la qual pren la força d’una veritable necessitat històrica, Cerdà en diu el següent:

las exigencias de esa nueva civilización que se levanta joven, vigorosa y prepotente, montada en el vapor y armada de la electricidad, son justas y muy atendibles, y lo que es más, que no cabe desatenderlas, porque sería fácil que las impusiese a la fuerza, o arrancase su satisfacción a la vieja sociedad con estrepitosa y tremenda violencia. No hay que hacerse ilusiones: la humanidad que hoy más que nunca posee el sentimiento de su propia dignidad, no se prestará por mucho tiempo a vivir comprimida en esa especie de camisa de fuerza en que al presente se encuentra aprisionada (15).

La camisa de força en què es trobava Barcelona serà desfeta o pels poders establerts o pels poders –mitjançant una revolució– encara per establir-se. L’amença d’una guerra civil (entre Catalunya i el poder central) s’entrellaça amb l’amença més poderosa perquè més real d’una guerra de classes, i ambdues s’afegeixen a les amenaces sanitàries ja esmentades. Si Cerdà, genuïnament preocupat per la situació infrahumana de la classe obrera, no pot apel·lar al sentit de justícia i raó de la classe dominant, almenys pot apel·lar al seu instint de conservació. Val a dir que la por a la revolució plana per damunt de l’aprovació de l’*Eixample*. Evidentment, aquesta por no casa gens amb una visió marxista de l’emancipació proletària. Però el que interessava a Cerdà era alguna cosa com el desplaçament del conflicte de classes mitjançant la redistribució no de la riquesa sinó de l’espai. En el seu intent d’evitar tota manifestació de violència, busca un remei que presumptament no fa mal a ningú. Segons Antonio López de Aberasturi, amb Cerdà, “l’espai pren, doncs, un valor curatiu; és un mitjà terapèutic contra els ‘mals’ de la societat” (24).

Les malures de la societat incloïen l’explotació i la revolució; ara bé, per molt que Cerdà rebutgés la primera, no abraçà mai la segona. En això, Cerdà, malgrat la seva afinitat amb el socialisme utòpic, no pot desfer-se del tot del llegat del baró Georges Eugène Haussmann, el qual dirigí, sota Napoleó III, la transformació de París després dels conflictes polítics de 1848 i un rebrot de còlera el 1849. Haussmann s’encarregà d’obrir avingudes, bulevards i grans encreua-

ments, de realitzar la *grande croisée* mitjançant la qual la ciutat primer es tallaria i després es tornaria a lligar de manera més eficaç. També s'encarregà d'estendre i de perfeccionar el sistema de clavegueres, gràcies al qual la ciutat s'anà fent cada cop més subterrània, així com d'annexionar els pobles dels afores, amb els quals la ciutat duplicà la seva superfície i la seva població. Com a part principal de les obres, un nombre espectacular d'edificis van ser expropiats i enderrocats; barris sencers van ser tirats a terra; milers de ciutadans pobres van ser forçosament desallotjats i desplaçats. De l'Île de la Cité, el cor històric de París, Haussmann en deixà tan sols Nôtre Dame, d'ençà d'aleshores monumentalitzat d'una manera aclaparadora. Malgrat la resistència popular, el París de Haussmann es racionalitzà en termes de sanitat, comunicació, productivitat i, més agressivament, control. En les paraules del crític David Jordan: "la convergència de l'urbanisme autoritari i les estructures noves del capitalisme desfermaren la haussmannització" (247). A Jordan, autor d'un estudi sobre el baró, el preocupa, però, que: "el clixé segons el qual [les demolicions de Haussmann] foren motivades principalment pel desig de defensar París de la insurrecció subestimi els seus beneficis" (188). D'altres crítics, també lectors de la història, no s'han mostrat tan cautelosos. Recordant que "Haussmann s'havia autoanomenat 'artista de la demolició'," l'alemany Walter Benjamin declarà que "el veritable propòsit de l'obra de Haussmann era assegurar la ciutat contra la guerra civil" (160); mentre que Guy Debord, més contundent encara, asseverà que "des de qualsevol perspectiva que no sigui la del control policial, el París de Haussmann és una ciutat feta per un idiota, ple de soroll i fúria, que no significa res" (5). Sigui quina sigui la veritat final, París romanía el centre d'un imperi poderosíssim i esdevenia, d'acord amb la famosa formulació de Walter Benjamin, "la capital del segle XIX." Pace Debord, el París de Haussmann significava força, i es convertia en l'enveja de moltes altres ciutats, entre les quals, no cal dir-ho, Barcelona.

Pel que sembla, Cerdà va visitar París el 1856, quan la ciutat ja s'havia lliurat a unes obres públiques veritablement immenses, i en va quedar impressionat. La impressió, però, no va ser tan forta perquè Cerdà canviés de parer polític; malgrat determinades similituds, les seves preocupacions per la possibilitat d'un esclat revolucionari no eren gens les de Haussmann. La retòrica de la *Teoria*, amb freqüència heroica i autocongratulatòria, té, com ja he indicat, una funció estratègica, dirigida als oficials militars i governamentals a Madrid, així com –tot i que en molt menor grau– als propietaris i empresaris més poderosos a Barcelona. Cerdà funcionà, doncs, com a polític, no sols com a enginyer, topògraf o reformador, i ocupà diversos càrrecs públics, sempre de signe liberal, esquerrà, o llibertari (López de Aberasturi, 37). En resum, per problemàtiques que siguin les comparacions amb Marx i Engels, les comparacions amb Haussmann, demonitzat per tota una gamma de crítics, resulten encara més problemàtiques. Les comparacions més convincents, tot i que gens senzilles (i encara relativament poc estudiades), s'han de buscar en el ja al·ludit comunisme o socialisme utòpic i en les obres de figures com Robert Owen, Charles

Fourier i, de forma especialment intensa, Étienne Cabet. *Voyage en Icarie* de Cabet, publicat en 1842 (tot i que havia aparegut dos anys abans amb un pseudònim i títol diferents, *Voyage et aventures de Lord William Carisdall en Icarie. Traduit de l'anglais de Francis Adams par Th. Dufruit*) és especialment significatiu, ja que presenta una societat racional basada en els principis de llibertat, igualtat i fraternitat. Les idees de Cabet, difoses per diverses revistes i diaris (entre els quals hi ha *La fraternidad*, de Narcís Monturiol), van tenir un impacte considerable a Catalunya, i van motivar, en part, els cors de Clavé. *Voyage en Icarie* fou traduït al castellà per Francisco Orellana i Narcís Monturiol, aquest últim cèlebre pels seus experiments amb el submarí, i una altra obra de Cabet, *Història popular de la revolució francesa* (1839-40), fou traduïda per Abdó Terrades, dirigent republicà, periodista i alcalde de Figueres. En el pas sempre accidentat de la teoria a la pràctica, un grup de catalans participà en la malaurada fundació d'una colònia utopicocomunista als Estats Units; d'altres no anaren tan lluny i van experimentar amb una comunitat icariana al Poble Nou (1846-47). Els Jocs Olímpics de 1992 van tornar a posar de relleu –per a uns quants assabentats, és clar– la utopia de Cabet en la forma de la *Nova Icària*. Per a Robert Hughes, el nom és “absurd” (263), però sols ho és si hom té una visió segura, teleològica i gens irònica de la història. Sigui com sigui, la Icària imaginada de Cabet marca la Barcelona de Cerdà tant com, si no més que, el París real –i imaginat– de Haussmann. Icara, capital d'Icària, amb els seus carrers ben ordenats, les seves divisions igualitàries, la seva tendència a la uniformitat (la variació d'estils arquitectònics no suposa cap jerarquia estètica o econòmica), prefigura l'Eixample, la nova ciutat, és a dir, la Nova Barcelona.

Però això tampoc és veritat del tot. Hi ha, en la mateixa forma del pla Cerdà, en la seva conceptualització de l'espai, una diferència fonamental amb l'utopia cabetiana. Icara és en essència una ciutat circular (Cabet, 20), i com a tal segueix fidelment tota una història de ciutats i estructures utòpiques, les quals tendien a ser, com ha demostrat Franco Borsi entre d'altres, circulars, concèntriques i tancades –simbòlicament emmurallades, doncs (26). L'illa de More, la cúpula de Brunelleschi, el projecte radial de Rovira i Trias, com després el projecte per a una cúpula sobre Manhattan de Buckminster Fuller o el projecte per a una ciutat marina cilíndrica de Kiyonari Kikutake, tots, amb totes les seves enormes diferències, fan un mena d'homenatge –sobretot els més recents– al tancament de la ciutat, a la seva limitació. Però es la ruptura dels límits, la superació de les limitacions, l'obertura del clos, el que marca el pla Cerdà en els seus aspectes tant utòpics com materials (els dos van de la mà, és clar). La ciutat il·limitada, racional i ordenada però il·limitada, equitativa i igualitària però il·limitada: heus aquí l'aspecte més duradorament utòpic de la visió de Cerdà, lluny de sospitar que el nou món de comunicacions, moviments i intercanvis que se li presentava “vigorós i jove” esdevindria un món globalitzat i ferotgement neoliberal en què les fronteres –o almenys determinades fronteres– es guardarien amb tota la sofisticació tecnològica del present i amb tota la passió racista del passat, un món globalitzat i ferotjament neoli-

beral en què les ciutats, convertides en macrociutats, no sols s'estendrien per vastes zones de terra sinó que es convertiren en el destí alhora desitjat i temut de milions de persones a la recerca, elles també, d'una vida millor, més sana i més lliure, en un lloc que encara, en un sentit molt pregon, continua sent enlloc.

Bibliografia

- BENJAMIN, Walter. "Paris, Capital of the Nineteenth Century." En *Reflections: Essays, Aphorisms, Autobiographical Writings*. Trans. Edmund Jephcott. New York: Schocken, 1986. 146-162.
- BORSI, Franco. *Architecture and Utopia*. Trans. Deke Dusinberre. Paris: Hazan, 1997.
- CABET, Etienne. *Voyage en Icarie*. Paris: Ressources, 1979.
- CERDÀ, Ildefonso. *Teoría general de la urbanización*. Barcelona: Instituto de Estudios Fiscales, 1968.
- Cerdà: *Ciudad y territorio: Una visión del futuro: Catálogo de la Exposición Cerdà*. Barcelona: Barcelona/Madrid: Fundació Catalana per a la Recerca/Sociedad Editorial Electa España, 1996.
- CHOAY, Françoise. *La règle et le modèle: Sur la théorie de l'architecture et de l'urbanisme*. Paris: Seuil, 1996. *The Rule and the Model: On the Theory of Architecture and Urbanism*. Ed. Denise Bratton. Cambridge: MIT Press, 1997.
- CIORAN, E. M. *Histoire et utopie*. Paris: Gallimard, 1960.
- CROWE, Norman. *Nature and the Idea of a Man-Made World: An Investigation into the Evolutionary Roots of Form and Order in the Built Environment*. Cambridge: MIT Press, 1995.
- DEBORD, Guy. "Introduction to a Critique of Urban Geography." En *Situationist International Anthology*. Ed. and Trans. Ken Knabb. Berkeley: Bureau of Public Secrets, 1981. 5-8.
- ENGELS, Friedrich. *The Condition of the Working Class in England*. Trans. Florence Kelley-Wischnewetsky and Friedrich Engels. Oxford: Oxford UP, 1993.
- . "Socialism: Utopian and Scientific." En *The Marx-Engels Reader*. Ed. Robert C. Tucker. New York: W. W. Norton & Company, 1978. 683-717.
- EPPS, Brad. "Modern Spaces: Building Barcelona." En *Iberian Cities*. Ed. Joan Ramon Resina. New York: Routledge, 2001. 148-197.
- GAZIEL. *Tots els camins duen a Roma: Història d'un destí (1893-1914). Memòries, I*. 2 Volums. Barcelona: Edicions 62, 1981.
- HORTA, Gerard. *L'espai clos: Fòrum 2004: Notes d'una travessia pel no-res*. Barcelona: Edicions de 1984, 2004.
- HUGHES, Robert. *Barcelona*. Trad. Francesc Roca. Barcelona: Anagrama, 1992.
- JORDAN, David P. *Transforming Paris: The Life and Labors of Baron Haussmann*. New York: The Free Press, 1995.

- LÓPEZ DE ABERASTURI, Antonio. Introd. *La theorie generale de l'urbanisation*. Ildelfons Cerdà. Trans. López de Aberasturi. Paris: Seuil, 1979.
- LUCENA Giraldo, Manuel. *A los cuatro vientos: Las ciudades de la América Hispánica*. Madrid: Marcial Pons Historia, 2006.
- MENDOZA, Eduardo. *La ciudad de los prodigios*. Barcelona: Seix Barral, 1986.
- MONLAU, Pere Felip. Introd. Antoni Jutglar. *Condiciones de vida y trabajo en España a mediados del siglo XIX*. Barcelona: Anthropos, 1984.
- PALOL, Miquel de. *El jardí dels set crepuscles*. Barcelona: Columna, 2003 ed.
- PUIG I CADAFALCH, Josep. "La Plaça de Catalunya." *Escrits d'arquitectura, art i política*. Ed. Xavier Barral i Altet. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 2003. 253-269.
- RIBAS I PIERA, Manuel. *Barcelona i la Catalunya-ciutat*. Barcelona: Angle, 2004.
- SAGARRA I TRIAS, Ferran. "Les idees per a l'Eixample." *¡¡¡Abajo las murallas!!!* Barcelona: Ajuntament de Barcelona, 2004. 85-95.
- SAURA CARULLA, Magda. *Història de l'Eixample: Una metodologia de disseny*. Barcelona: Edicions UPC, 1997.
- SOLDEVILA, Carles. *Fulls de dietari: Una antologia*. Barcelona: Nova Biblioteca Selecta, 2004.
- TAFURI, Manfredo. *Architecture and Utopia: Design and Capitalist Development*. Cambridge, Ma.: MIT Press, 1994.
- TERÁN, Fernando de. *Historia del urbanismo en España: Siglos XIX y XX*. Vol. 3. Madrid: Cátedra, 1999.
- TRILLO DE LEYVA, Manuel. "La Exposición 'Cerdà. Ciudad y Territorio' en Andalucía: Las ciudades andaluzas del siglo XIX." En *Cerdà, ciudad y territorio: Catálogo para la Exposición en Andalucía*. Seville: Junta de Andalucía, 1996.
- VERDAGUER, Jacint. *Pàtria*. Ed. Narcís Garolera. Barcelona: Edicions de 1984, 2002.